

پیشگفتار

پیدایش رشته علمی فناوری آموزشی در قرن بیستم بدون شک تأثیر قابل توجهی بر کیفیت فرایندهای آموزشی داشته است. ظهور فناوریهای مختلف و شناسایی قابلیت‌های آنها، متخصصان و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت را به استفاده از این فناوریها در فرایند آموزش ترغیب کرده است. شکل‌گیری نهضت دیداری - شنیداری که به واسطه پیشرفتهای فنی در زمینه صدا و تصویر صورت گرفت، بر رواج رسانه‌هایی از جمله فیلم و تلویزیون تأثیر قابل توجهی گذارد. گرچه رسانه‌های دیداری - شنیداری در طول زمان دستخوش تغییراتی نیز شده‌اند و روز به روز قابلیت‌های جدید و فناوریهای نوینی در این زمینه شناسایی و ایجاد شده است؛ با این حال هنوز هم رسانه تلویزیون به عنوان رسانه‌ای اثرگذار مطرح است.

طراحی و تولید برنامه‌های تلویزیونی یک فعالیت تخصصی و پیچیده است. گرچه ممکن است رسانه‌های دیگری مثل عکس، اسلاید، چارت، کتاب، نقشه، و بسیاری دیگر را بتوان به صورت فردی طراحی و تولید کرد، لیکن تهیه برنامه تلویزیونی کاری گروهی است که تخصصها، امکانات و تجهیزات بیشتری می‌طلبد. ماهیت کار گروهی در تولید تلویزیونی هرچند فرایند تولید را دشوارتر و ضرورت برنامه‌ریزی و هماهنگی را بیشتر می‌کند، لیکن نتیجه‌ای مطلوب‌تر و قابل توجه‌تر در پی دارد. به هر حال این نکته روشن است که بهره‌گیری از افکار و استفاده از تخصصهای مختلف نسبت به کوششهای فردی، برآیند بهتر و محصول مطلوب‌تری در پی دارد.

متخصصان فناوری آموزشی و سایر کسانی که در زمینه طراحی و تولید برنامه‌های آموزشی تلویزیونی فعالیت می‌کنند، لازم است با ابعاد مختلف

برنامه‌سازی تلویزیون آشنا باشند. در این خصوص می‌توان به ابعاد فنی (نظیر شناخت تجهیزات و فرایندهای تولید)، هنری (مثل زیبایی‌شناسی تصویر، ترکیب‌بندی و تلفیق مؤثر صدا و تصویر)، و همچنین آموزشی (نظیر سازماندهی محتوا، عناصر و مؤلفه‌های مهم آموزشی، طراحی آموزشی) اشاره کرد. در این کتاب ضمن مروری اجمالی بر تاریخچه و سوابق فناوری تلویزیون، ابعاد فنی و هنری آن به تفصیل شرح داده شده است. همچنین از آنجا که کتاب حاضر به تولید برنامه‌های آموزشی تلویزیونی اختصاص دارد، رهنمودهایی برای افزایش اثربخشی آموزشی این رسانه ارائه شده است. نکته قابل ذکر اینکه هرچند در خصوص طراحی و تولید برنامه‌های تلویزیونی منابع بیشتری به زبان فارسی وجود دارد، لیکن شمار منابعی که تمام یا بخشی از آنها به تولید برنامه‌های آموزشی تلویزیونی پرداخته باشد بسیار محدود است. بنابراین تألیف کتاب حاضر همراه با کوششی برای ایجاد یک ساختار جدید همراه بوده است. ساختاری که هم تا اندازه‌ای مباحث اصلی را شامل شود و هم برای کسانی که اطلاعات فنی زیادی ندارند و بیشتر در حوزه تعلیم و تربیت فعالیت می‌کنند قابل فهم باشد. در این کوشش ممکن است کاستیهایی نیز دیده شود، با این حال امید می‌رود به عنوان راهنمای طراحی و تولید برنامه‌های آموزشی تلویزیونی سودمند واقع شود.

هدف و مخاطبان کتاب

هدف اصلی از تألیف این کتاب آن است که مخاطبان با مفاهیم کلیدی و مباحث اصلی در زمینه طراحی و تولید برنامه‌های تلویزیونی آموزشی آشنا شوند و بتوانند از آن به عنوان راهنمای تهیه برنامه‌های آموزشی تلویزیونی استفاده کنند. گرچه بسیاری از مطالب ارائه شده در این کتاب به طور کلی در مورد انواع مختلف برنامه‌های تلویزیونی کاربرد دارد، لیکن جهت‌گیری اصلی و هدف اصلی آن بوده است که مباحث مطرح شده تا حد امکان به طور خاص در خصوص برنامه‌های آموزشی تلویزیونی جهت داده شود.

مخاطبان این کتاب بر چند دسته‌اند. یک دسته متخصصان علوم تربیتی و به ویژه فناوری آموزشی‌اند که تلویزیون را رسانه‌ای آموزشی در نظر می‌گیرند و با شناخت بهتر فرایند طراحی و تولید برنامه‌های تلویزیونی، آگاهی و مهارت‌های خود را در این زمینه افزایش می‌دهند. دسته دیگر کسانی هستند که خارج از رشته علوم تربیتی قرار دارند و مطالب این کتاب توجه آنان را به مؤلفه‌های آموزشی و تربیتی برنامه تلویزیونی می‌افزاید. بنابراین مطالعه کتاب حاضر به همه کارشناسان و دانشجویان فناوری آموزشی، دست‌اندرکاران تولید رسانه‌های آموزشی، دست‌اندرکاران تولید برنامه‌های تلویزیونی، و همه کسانی که به شکلی با این رسانه مهیج و جذاب سروکار دارند یا آن را در حیطه تخصصی خود مؤثر می‌دانند توصیه می‌شود.

ساختار کتاب. در این کتاب سعی شده است موضوعات و مباحث مختلف فنی، هنری، و آموزشی به گونه‌ای مطلوب سازماندهی شود. کتاب حاضر از شش فصل تشکیل شده که عبارت است از:

فصل اول. تلویزیون، آموزش و یادگیری: در این فصل ضمن مروری بر تاریخچه فناوری تلویزیون، به بیان کاربرد تلویزیون در آموزش و همچنین ذکر مزایا و محدودیتهای آن پرداخته شده است. به علاوه، در این فصل مبانی نظری کاربرد تلویزیون مورد بحث قرار گرفته و سطوح مختلف تلویزیون آموزشی معرفی شده است.

فصل دوم. عوامل تهیه برنامه آموزشی تلویزیونی: این فصل به معرفی عوامل تهیه برنامه تلویزیونی از جمله تهیه‌کننده، کارگردان، کارگردان فنی، مدیر صحنه، نویسنده، تصویربردار، طراح آموزشی و... اختصاص دارد. همچنین وظایف هر یک از عوامل تولید شرح داده می‌شود.

فصل سوم. مجتمع تلویزیونی: بخشهای مهم تشکیل دهنده مجتمع تلویزیونی، ویژگیهای اصلی استودیو، و تجهیزات مورد استفاده در تولید تلویزیونی، مهم‌ترین مباحث این فصل است.

فصل چهارم. نماهای تلویزیونی، حرکت دوربین و انتقالهای تصویری: در این فصل علاوه بر توصیف انواع مختلف نمای تصویری، حرکات دوربین و انتقالهای مهم تصویری (نظیر برش، روبش، درآمیزی) توضیح داده می‌شود.

فصل پنجم. فرایند تهیه و تولید برنامه تلویزیونی: مراحل تهیه و تولید برنامه تلویزیونی، اقدامات اساسی پیش تولید، روند تولید، و همچنین فعالیتهای پس از تولید، از جمله مباحث اصلی این فصل است.

فصل ششم. طراحی پیام در تلویزیون آموزشی: در این فصل به ضرورت و ابعاد طراحی پیام در تلویزیون آموزشی پرداخته شده و در این راستا طراحی عناصر دیداری، شنیداری، و طراحی آموزشی مورد بحث قرار گرفته است.

در سراسر این کتاب سعی شده است حتی الامکان محتوا به شکلهای متنوعی ارائه شود تا علاوه بر جذاب تر شدن مطالب، به درک و فهم آن نیز کمک کند. استفاده از مواد دیداری نظیر عکس، شکل، تصویر، جدول و همچنین در نظر گرفتن بخشهای متنوعی مثل هدفهای آموزشی، مطالعه موردی، نکات مهم، خلاصه فصل، و خودآزمایی از جمله ویژگیهای محتوای کتاب حاضر است.

تقدیم و سپاسگزاری. پیش از هر نوع سپاسگزاری، ایزد متعال را شکر می‌کنم که توفیق تألیف این کتاب را به بنده عطا کرد. بدون تردید کارهای علمی و پژوهشی نیازمند پشتکار و ابرام قابل توجهی است؛ اما این کوشش تنها در صورتی به ثمر می‌نشیند که خواست و اراده باری تعالی باشد. در کنار مقدمات تألیف کتاب و جمع‌آوری مطالب که ماهها طول کشید، بخش عمده‌ای از تلفیق و سازماندهی مطالب در ماه مبارک رمضان انجام شد. حتی حین تألیف کتاب در این ماه مبارک، به خوبی برکات آن را در کار احساس کردم. اندیشه‌هایی که در این روزها به ذهن من خطور کرد و انرژی مضاعفی که به دست آوردم همگی طعم بندگی را برایم شیرین تر کرد.

با توجه به تقارن تألیف کتاب با ماه مبارک رمضان، و به احترام امام بزرگوار شیعیان حضرت علی (ع) که همه زندگی خود را وقف برقراری عدالت و کمک به

محرومان، و در اصل، حفظ اسلام ناب کردند، کتاب حاضر را به ایشان تقدیم می‌کنم و از خداوند متعال می‌خواهم ما را از پیروان راستینش قرار دهد. همچنین دخترم کیمیا سادات پا به پای شکل‌گیری این مجموعه، قد کشید و رشد کرد. هر موقع خستگی قصد داشت بر من مستولی شود، خنده‌های کود کانه‌اش مرا نیروی دوباره بخشید و گامهایم را استوارتر ساخت. بنابراین این کتاب را به نوگل زندگی‌ام هدیه می‌کنم. امیدوارم که او نیز عضو مفیدی برای جامعه باشد و بتواند در رشد و تعالی بشر مؤثر واقع شود.

در ادامه احساس وظیفه می‌کنم که از زحمات همه کسانی که در خلق این اثر بنده را یاری کردند، تشکر کنم. نخستین آنها همسر من است که علاوه بر حمایت‌های معنوی خود، در تدوین این مجموعه نیز مرا بسیار یاری کرد. همچنین از همه بزرگوارانی که در سازمان «سمت» ضرورت این کتاب را احساس کردند و برای چاپ و انتشار آن کوششهای خالصانه‌ای به عمل آوردند، بسیار سپاسگزارم. گرچه ذکر نام همه این عزیزان برایم مقدور نیست، لیکن حداقل لازم می‌دانم از آقای دکتر داریوش نوروزی و سرکار خانم زهرا گودرزی که حلقه اتصال بنده با سازمان «سمت» بودند، تشکر کنم. ممکن است افراد دیگری نیز از قلم افتاده باشند که امیدوارم خداوند متعال اجر آنان را محفوظ بدارد. همچنین، پیشاپیش از بزرگوارانی که بنده را مورد لطف قرار داده و با نظرها، پیشنهادها، و راهنماییهای خود موجبات پربارتر شدن این مجموعه را فراهم می‌کنند، سپاسگزاری می‌کنم.

مقدمه

در عصری زندگی می‌کنیم که تلویزیون در دسترس همگان قرار دارد و این فناوری حداقل نیم قرن است که در زندگی کودکان ما جای خود را باز کرده است. گرچه در مقایسه با برخی از رسانه‌های دیگر، تلویزیون رسانه‌ای جوان‌تر است، اما با این حال قابلیت‌های متعدد آن سبب شده است که کاربرد گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف داشته باشد. همچنین جذاب بودن این رسانه به اندازه‌ای است که گاهی اوقات افراد هنگام مشاهده تلویزیون فراموش می‌کنند که پیرامونشان چه می‌گذرد.

تلویزیون به عنوان یک رسانه ارتباطی در زمینه‌های مختلف موجب تغییر در رفتار، ذهن، گرایش و نگرش مخاطبان می‌شود؛ برای مثال تلویزیون یکی از عوامل تأثیرگذار در شکل‌دهی به فرهنگ مصرف در جامعه است (خوانچه سپهر و ناصری، ۱۳۸۹، ص ۱۱۹) که می‌تواند رفتار درست و نادرست مصرف را در جامعه ترویج کند. همچنین تلویزیون به عنوان یکی از کارگزاران اجتماعی شدن کودکان و نوجوانان نقش رو به رشدی در فرهنگ‌پذیری کودکان دارد (بار^۱ و همکاران، ۲۰۱۰، ص ۳۱۳). از سوی دیگر، باید توجه داشت که چگونگی اثرگذاری برنامه‌های تلویزیونی بر مخاطبان تا حد زیادی به کیفیت طراحی آن بستگی دارد. بنابراین لازم است طراحی برنامه‌های تلویزیونی با آگاهی و دقت صورت گیرد. به نظر می‌رسد که تلویزیون ابزار قدرتمندی برای ترویج مسائل دینی است و تبدیل محتوای دینی به برنامه‌های رسانه‌ای به شکلی هنرمندانه، می‌تواند آثار دوجانبه و مثبتی داشته باشد؛ به این شکل که برای معتقدین به دین نوعی شور و آگاهی مذهبی

---

1. Barr

را موجب شود و برای کسانی که به دنبال مسائل مذهبی نیستند، حداقل به عنوان برنامه‌ای سرگرم‌کننده و جالب عمل کند (راوودراد، ۱۳۸۸، ص ۷۴)؛ این در حالی است که بی‌توجهی به شیوه‌های مطلوب ارائه پیام ممکن است آثار نامطلوبی داشته باشد و دین‌گریزی را موجب شود.

در کنار نتایج مثبت تلویزیون، پیامدهای منفی احتمالی آن را نیز نباید از نظر دور داشت؛ برای نمونه نتایج اغلب تحقیقات مؤید آن است که تماشای خشونت تلویزیونی، به ویژه در کودکان و نوجوانان به بروز پرخاشگری یا افزایش آن منجر می‌شود (حاتمی، ۱۳۸۷، ص ۵۷). رواج خشونت و سایر رفتارهای نابهنجار از طریق برنامه تلویزیونی همواره به طور مستقیم صورت نمی‌گیرد، بلکه ممکن است ناآگاهانه باشد؛ به هر حال تلویزیون یک ابزار است و در استفاده از آن باید هشیارانه و آگاهانه عمل کرد.

هرچند ممکن است جنبه سرگرمی و اطلاع‌رسانی تلویزیون بیش از سایر ابعاد آن به نظر آید، اما تلویزیون کارکردهای دیگری دارد که یکی از مهم‌ترین آنها کارکرد تربیتی و آموزشی است. تحقیقات متعدد بیانگر قدرت آموزشی تلویزیون است. توانایی تلویزیون در تلفیق عناصر دیداری و شنیداری و همچنین عینی کردن مطالب سبب شده است در فرایند آموزش به عنوان رسانه‌ای مؤثر قلمداد شود. براساس مطالعات، کودکان محتوای برنامه‌های تلویزیونی را بهتر از کتابها به خاطر می‌آورند (امیر تیموری، ۱۳۸۶، ص ۱۷۰).

تاکنون در خصوص کاربرد برنامه‌های تلویزیونی در تعلیم و تربیت اصطلاحات مختلفی استفاده شده است که از جمله می‌توان به تلویزیون تربیتی^۱، تلویزیون آموزشی^۲، برنامه‌سازی مبتنی بر برنامه درسی^۳ و برنامه‌سازی آموزشی^۴ اشاره کرد (فیش، ۲۰۰۴، ص ۷). هنگامی که از آموزش سخن به میان می‌آید،

-
1. educational television
  2. instructional television
  3. curriculum-based programming
  4. educational programming
  5. Fisch

غالباً کلاس درس تصور می‌شود. در حالی که آموزش به شیوه‌های مختلف می‌تواند جریان داشته باشد. به نظر می‌رسد یکی از دلایل استفاده از رسانه‌های دیداری-شنیداری نیز آن بوده است که بتواند حتی در خارج از کلاس درس نیز آموزش صورت گیرد. تلویزیون به عنوان یک رسانه آموزشی نه تنها در کلاس درس، بلکه در آموزش نظامیان نیز به کار گرفته شده است و تحقیقات از سودمندی آن در این زمینه خبر داده‌اند؛ برای مثال پژوهشگران دانشگاه فوردهام^۱ برای ارتش و نیروهای دریایی ایالات متحده، نخستین پژوهشها را به منظور بررسی تأثیر آموزش مبتنی بر تلویزیون انجام دادند. نتایج این پژوهشها سودمندی و اثربخشی تلویزیون آموزشی را مورد حمایت قرار داد. این پژوهشها نشان داد که تلویزیون آموزشی ابزاری مؤثر برای تربیت نظامیان در قالب گروههای بزرگ است. به علاوه دیگر نتایج این مطالعات نشان داد که افراد نظامی نه تنها از طریق تلویزیون یاد گرفتند، بلکه بسیاری از آنچه یاد گرفته بودند پس از گذشت چند هفته به خوبی به یاد آوردند (کینگ، ۲۰۰۰، ص ۲۲۹).

به طور کلی، پژوهشهای انجام شده درباره تلویزیون آموزشی بیانگر آن است که کودکان از طریق تلویزیون آموزشی یاد می‌گیرند. البته این بدان معنا نیست که همه برنامه‌های آموزشی تلویزیونی اثربخشی یکسانی دارند یا اینکه همه آنها تأثیر بسیار زیادی بر مخاطبان خود می‌گذارند (فیش، ۲۰۰۵، ص ۱۲). اثربخشی تلویزیون آموزشی به طراحی پیامهای آن بستگی دارد که خود ابعاد مختلف هنری، فنی، و آموزشی دارد. قابلیت‌های منحصر به فرد تلویزیون سبب شده است در زمینه‌های آموزشی مختلف به عنوان یک رسانه آموزشی مطرح شود؛ برای مثال طبق تحقیقات متعددی تلویزیون در افزایش مهارتهای زبانی مخاطبان مؤثر واقع می‌شود (ریچرت، راب و اسمیت، ۲۰۱۱^۲، ص ۹۱).

گرچه تماشای برنامه‌های آموزشی تلویزیون پیامدهای مثبت و نتایج یادگیری

---

1. Fordham University
2. Richert, Robb, and Smith

قابل توجهی دارد، با این حال اغلب کودکان و نوجوانان بیش از ۹۰ درصد از زمانی که صرف تماشای تلویزیون می‌کنند به برنامه‌های سرگرم‌کننده و تفریحی اختصاص می‌دهند. این مسئله به خودی خود مشکل‌زا نیست، لیکن هنگامی که تماشای این‌گونه برنامه‌ها، جای استفاده از برنامه‌های آموزشی و مطالعه سایر مواد و رسانه‌ها را می‌گیرد، نگران‌کننده می‌شود (جانسون، کوهن، کیسن و بروک،^۱ ۲۰۰۷، ص ۴۸۰). بنابراین تلویزیون به طور کلی، و تلویزیون آموزشی به طور خاص یکی از موضوعاتی است که باید به جدیت مورد مطالعه قرار گیرد و در جامعه برنامه منسجمی برای استفاده از آن وجود داشته باشد تا هم پیامدهای مثبت آن افزایش یابد و هم در حد امکان از بروز نتایج منفی احتمالی جلوگیری شود.